

Journal of Academic Research and Trends in Educational Sciences

Journal home page:
<http://ijournal.uz/index.php/jartes>

COMMENTS ON THE DERIVATION OF THE UZBEK LITERARY LANGUAGE

Aminova Adiba¹

Termiz State University

KEYWORDS

Word formation, word form,
affixation, method of
composition, affix

ABSTRACT

This article is devoted to the study of formulation problems and derivative problems.

2181-2675/© 2024 in XALQARO TADQIQOT LLC.

DOI: **10.5281/zenodo.11068211**

This is an open access article under the Attribution 4.0 International (CC BY 4.0) license (<https://creativecommons.org/licenses/by/4.0/deed.ru>)

¹ Student of the faculty of Uzbek philology, Termiz State University, Uzbekistan (aminovaadiba964@gmail.com)

O'ZBEK ADABIY TILI DERIVATSIYASIGA OID MULOHAZALAR**KALIT SO'ZLAR/****КЛЮЧЕВЫЕ СЛОВА:**

So'z yasalishi, derivatsion qolip, affiksatsiya, kompozitsion usul, affiks

ANNOTATSIYA/AHHOTACIYA

Ushbu maqolada yasalish muammolari, derivativ masalalar tadqiqiga murojaat qilingan.

Derivatsiya so'z yasalishi hisoblanib, uning diaxron, sinxron shaklda so'z yasash usullari kabi masalalar bilan shug'ullanadi. U sof nutqiy hodisa, nutqiy jarayondir. Biroq, uning lisoniy asoslari ham borligi sababli, lison va nutqqa daxldor hodisadir. So'z yasash deganda, qanday usul bilan bo'lsa-da, yangi so'z hosil qilish tushunilavermaydi. Chunki yangi ma'no kasb etib, yangi bir so'z hosil qilish mumkin. Masalan, ishbilarmon so'zi yangi ma'no kasb etadi, lekin bunda yasalish yo'q. So'z yasalishini so'zlarning leksemalashuvidan farqlab olish lozim. har qanday so'z derivatsion qolip asosida hosil qilinadi.

Derivatsion qolip 2 uzvdan tashkil topadi:

1. Qolipning shakliy tomoni;
2. Qolipning mazmuniy tomoni.

Yasalma ham shaklan, ham mazmunan shu qolipga muvofiq kelishi kerak. Kitobcha so'zi shaklga ham mazmunga ham to'g'ri keladi. Ammo xabarchi so'zida mazmuniy tomon aks etmagan, derivatsion qolipga to'g'ri kelmaydi. Misol tariqasida axborotlar so'zi olinsa ham, derivatsion qolipga to'g'ridek ko'rinadi, ammo kelib chiqish tarixiga nazar solsak, bunda uslubiy xatolik mavjud. Chunki u "arabcha" axbor so'zidan olingan. Uning siniq ko'pligi xabardir, - ot ham ko'plik qo'shimchasi hsioblanadi. Demak, axborotlar so'zida 3 marotaba ko'plik qo'shimchasi qo'llanilgan va shu sababli g'alizlik yuzaga kelgan. Bunda derivatsion qolipning shakliy tomoni aks etnagan hisoblanadi. Mardikor esa, shakliy tomondan to'g'ri, ammo mazmuniy tomondan bugungi kunga kelib kengroq ma'no anglatadi. Chunki mard so'zi "forscha" dan olingan bo'lib, mard-erkak, kor-ishchi, ya'ni erkak ishchi degan ma'noni anglatadi. Hozirgi kunda nafaqat erkaklar, balki "kunlik yollanib ishlovchi" ma'nosida ayollarga nisbatan ham bu so'z qo'llanib kelinmoqda. Bu so'zning mazmuniy tomoni til taraqqiylashuvi natijasida yanada kengroq aks etmoqda. Tilimizda bu tarzda tushunmovchiliklarni ko'plab uchratish mumkin. Sa'y-harakat so'zi ham aynan shular jumlasidandir. Bu so'zda derivatsion qolip ham shakliy, ham mazmuniy tomondan buzilgan. Sababi sa'y so'zining lug'aviy ma'nosi "arabcha" dan yugurish, intilish, ishtiyoq, urinish, harakat, hafsala deganidir. Istilohda esa, musulmonlar haj ziyorati chog'ida Safo va Marva tepaliklari irasida yugurish deb talqin qilinadi. Bundan ko'rinadiki, sa'y-harakat so'zi harakat-harakat degan ma'noni ifodalab qolyapti. Shakl jihatdan bu so'z to'g'ridek ko'rinadi, ammo ushbu juft so'zning har birining lug'aviy ma'nosiga e'tibor bersak, ham mazmunan, ham shaklan xatolik mavjudligiga va tilimizda noto'g'ri talqin qilinishining guvohi bo'lamiz.

Sa'y-harakat deganda astoydil harakat qilish tushuniladi, vaholanki bu juft so'zning ikkisining ham ma'nosi birdir.

O'zga tillardan kirib kelgan o'zlashmalarga keladigan bo'lsak, prof. Borovkovning fikriga ko'ra boshqa tillar tillardan so'zlarning qabul qilinishiga doir Botuning "Chig'atoy gurungi" tarafdorlarining so'z qabul qilinishi "temir qonun"uniyatga bo'ysunmas ekan, u so'zlarni umuman tilga olib kirmaslik kerakligi haqida firklarini keltiradi. Bundan kelib chiqadiki, tilimizda o'zimizning so'zlarimiz darajasida singishgan o'zlashmalar so'zlarning genetik kelib chiqishiga e'tibor beradigan bo'lsak, ularning boshqa tillardan fonetik tabiatga bo'ysundirilgan holda kirib kelganini ko'rib o'tish mumkin, masalan: I:tijat~ehtiyot [Saqlanish,ehtiyotkorlik, zaxira], etim-yesir [tul, beva ayol], etim~yetim [ota-onasiz yoki biridan ajralgan], Zaipa~zaifa [ayolga nisbat], zeril~zarur [kerak, lozim, shart], avhal~ahvol [holat, belgi], Nisf/nifs -[Yarim-hisob so'z]:Agar bersam munga gavhar taxtimni, Oqqiz, bo'lmas, bilgin, nisfi bahosi. (Ravshan), Nis~nish [o'tkir narsaning uchi; nayza]: Ko'k strelkalarining shaharga, tepaliklar va katta yo'llarga qaratilgan nayzalari... xanjar nishiday armiya mudofaasiga sanchilib turardi (I. Rahim, Chin muhabbat). Asiq~oshiq [birovga muhabbat qo'ygan kishi; xushtor]: Muhabbat dardiga muhtalo oshiq, senga havas bilan boqurman chindan (A. Oripov. Yillar armoni) .

Adabiy tilda derivatsion qolipga qo'yilgan talablarning hamma so'zlarda ham birdek amal qilinaermasligi sababli bir tushunchaning inkor qilinishi yoki unga zid bo'lgan yana bir tushunchani keltirib chiqarmoqda. Bunday holatlarning oldini olish uchun so'z yasali sh vaqtida birinchi navbatda uning etimologiyasiga e'tibor qaratilishi kerak. Lekin shunday yasama-yu, ammo chetdan kirib kelgan so'zlar borki, ular bizning tilimizda yasama emas va ko'chma ma'noda qo'llaniladi. Masalan, ro'yob so'zi yuzaga chiqmoq, amalga oshmoq degan ma'nolarni anglatadi. Biroq etimologiyasida bu so'zning ma'nosi boshqa: ro'y-yuz, ob-suv, ya'ni suv yuzi degani bo'lib fors tilidan olingandir. Ammo bu so'zning yuzaga chiqmoq ma'nosida qo'llanilishi xato emas, chunki ko'chma ma'noda qo'llanilyapti va mazmunan ham to'g'ridir. Sababi haqiqatlar ro'yobga chiqdi degani haqiqatlar yuzaga chiqdi degan ma'noni beradi, go'yo haqiqat suv yuziga chiqdi deganidek (ya'ni haqiqatlar oshkor bo'ldi ma'nosida). So'zning ko'chma va o'z ma'nosi orasida qisman bo'lsa-da, yaqinlik bor. Ofoq, ufq so'zlari ham xuddi shunday, biroq bu so'zlarning ham biroz noto'g'ri talqini kuzatiladi. Ya'ni, ofoq so'zi ufq, dunyo, olam, mamlakat ma'nosini beradi-yu, ufq so'zining lug'aviy ma'nosi tilimizda ochiq joyda osmon bilan yerning yoki suv sathining ko'z ilg'agan uzoqlikda o'zaro tutashgandanday, yer bilan osmon qo'shilganday bo'lib ko'ringan chizig'i degan ma'noda ya'ni ko'chma ma'noda qo'llaniladi. Bu yerdagi xatolik shundaki, ufq ham ofoq ham aslida bir so'zdir. (ofoq ufqning siniq ko'pligi) Derivatsion jihatdan to'g'ri ammo ma'nosi tilimizda 2 xil tushiniladi:biri o'z ma'nosida kelsa, boshqa biri ko'chma ma'noda qo'llaniladi. Lekin ufq ning ko'chma ma'noda kelishi ham o'zining tub ma'nosiga yaqindir. Masalan, ufqdagi mamlakatlar deyilganda, dunyo, olamdagi mamlakatlar tushuniladi. Demak, chetdan kirib kelgan so'zlar faqat o'z ma'nosida emas, ko'chma ma'noda ham qo'llanilsa derivatsiyani buzmaydi. Yana derivatsion qoliplarning ham iste'moldan

chiqishi ayni haqiqatdir . Bugungi kunda ular hosila berish-bermasligiga ko'ra unumli va unumsiz qoliplarga bo'linadi. Qoliplarning ba'zilar til tarixida yasalganligi sababi ular hosilalarining barchasi tarixiy so'zlar yasalishiga oid bo'ladi, bular unumsiz yasalish qoliplari deyiladi. Unumsiz qoliplar hozirda so'z yasash uchun xizmat qilmaydi. Masalan, kekin, to'lqin, uchqun so'zlari fe'l+gin qolipi asosida hosil qilingan. Lekin bu qolip davrlar mobaynida ma'noviy ham gramatik jihatdan takomillashib, o'zgarib foydalanilmaydigan holga kelgan. Natijada asli bir qolipdan chiqqan yasama so'zlarning o'zlari mustaqil leksemalarga aylanib, turli ma'nolarni anglatadigan holga kelgan. Hozirgi kunda ham yangi so'z yasab turadigan qoliplar unumli so'z yasash qoliplari deyiladi: -chi, -la, -siz va hkz.

Undan tashqari so'z yasalishi (derivatsiya) 2 xil usulda xosil bo'ladi:

1. Affiksatsion usul;
2. Kompozitsion usul.

Affiksatsion-keng qamrovli bo'lib, qo'shimcha qo'shish orqali hosil qilinadi. (gul+chi, o'yin+a kabilar) Ammo ba'zi affikslar birikuvida anglashilmovchiliklar yuzaga kelib turadi. Masalan -lan/-lash affikslari -la+n va - la+sh dek ko'rinadi. Ammo -sh hamda -n nisbat qo'shimchalariga o'xshashligi, affikslarda birgalik va o'zlik ma'nolari ham uqilib turishuga qaramasdan, yaxlit bir qo'shimcha hisoblanadi. Bu ko'rinishlar faqat zohirandir.

Kompozitsion-ikki asosning birikuvidan hosil bo'ladi. Ammo bu yasash usulida ham ma'nolari va derivatsiya qoidalari o'zgargan holatlar mavjud. Masalan, SANGARDAK so'zi hozirgi o'zbek adabiy tilida yasama hisoblanmaydi. Ammo etimologiyasiga qaralsa, ikki so'zning birikuvidan hosil bo'lgan hisoblanadi: sang-tosh, gardak-yumalamoq, ya'ni tosh yumalagan joy degan ma'noni anglatadi. Bu so'zning hozirgi adabiy tilda yasama hisoblanmasligining sababi sifatida o'zlashma ekanligi ko'rsatiladi. Qarindosh so'zi ham derivatsion qolipga to'g'ri keladi, biroq noto'g'ri talqin qilinish holatlari ham mavjud. Mahmud Qoshg'ariy qadimgi turkiy tilda "birodar" ma'nosi qarindosh so'zi bilan ifodalanishini, bu so'z idish ma'nosini anglatgan qarinqorin va -dash qo'shimchasi bilan yasalganligini ta'kidlaydi . Ammo bu yerda qarinning aloqasi yo'q, ya'ni qarinqorin-degani ma'noni anglatadi . Demak, qarindosh so'zi bir qarindoshdan tushgan emas, tug'ishgan degan ma'noni anglatadi.

Xulosa qilib aytganda, derivatsiyani o'rganish, tadqiq qilish va so'z yasalish masalalariga e'tibor qaratish, mulohaza yuritish tilimizning boyishiga va so'zlarni g'alizlikdan xoli, to'g'ri qo'llashimizga hissa qo'shadi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. Abdusamatov M. Fors tili, T.: 2007.
2. Abdulhakimovna X. M., Ozoda L. Lingvistikada orfografik tamoyillar va tahlillar //Qo'qon universiteti xabarnomasi. – 2022. – T. 5. – C. 104-106
3. Bakhridinova B. M. "Devonu lugotit turk" as a first view of modern complex educational dictionaries // Theoretical & Applied Science. – 2020. – №. 4. – C. 981-985.
4. Bahridinova B. Hozirgi o'zbek adabiy tili mashqlar to'plami. 2-qism.
5. Mengliyev B. R "Hozirgi o'zbek adabiy tili. Morfemika. Derivatsiya.

Morfologiya” 2-qism. Qarshi-2005

6. Mahmud Qoshg'ariy. Devonu lug'ot at-turk. I jild.

7. Okhunjonovna B. D. Comparative Analysis of Proverbs in" Devonu Lugotit Turk" and Currently Available //European Journal of Higher Education and Academic Advancement. – 2024. – Т. 1. – №. 2. – С. 194-198

8. Холова М. Практика создания диалектного корпуса узбекского языка //Каталог учебников. – 2024. – Т. 1. – №. 1. – С. 3-206.

9. Холова М. Исследование корпуса узбекских национальных диалектов //Каталог монографий. – 2024. – Т. 1. – №. 1. – С. 3-124.